

Ασταθής δομή: 1900-1914

Για ποιον λόγο η ρωσική αυτοκρατορική μοναρχία κατέρρευσε τον Φεβρουάριο του 1917; Κομμουνιστές ιστορικοί στην ΕΣΣΔ υποστήριζαν ότι η κατάρρευση ήταν αναμενόμενη και ότι ο Λένιν και οι Μπολσεβίκοι του έδωσαν την αποφασιστική τελική ώθηση [27· 28]. Οι περισσότεροι μη κομμουνιστές συγγραφείς απέρριπταν αυτή τη γενική θέση. Διαφωνούσαν με αυτόν τον ιστορικό ντετερμινισμό· αμφισβητούσαν επίσης ότι η συμμετοχή των Μπολσεβίκων υπήρξε τόσο καθοριστική για την πτώση των Ρομανόφ. Από την άλλη μεριά, συμφωνούσαν ότι η Ρωσική Αυτοκρατορία είχε βασικά προβλήματα. Όσοι ταξίδευαν στη Ρωσία πριν από

το 1917 τόνιζαν το γεγονός ότι η χώρα δεν είχε εκσυγχρονιστεί και ότι οι συνθήκες για τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις ήταν πολύ οπισθοδρομικές και καταπιεστικές. Η αυτοκρατορική τάξη είχε τη φήμη ότι ήταν η «φυλακή των λαών» και το οχυρό κατά της δημοκρατίας και του Διαφωτισμού που επικρατούσαν στην Ευρώπη. Υπ' αυτές τις συνθήκες η Επανάσταση ήταν απλώς αναμενόμενη.

Στη Δύση δεν αποδέχονταν όλοι αυτή τη ζοφερή σύνοψη. Ο οικονομικός και εκπαιδευτικός απολογισμός του τσαρισμού δεν ήταν απογοητευτικός και πολλοί σχολιαστές υποστήριζαν ότι η οικονομία θα εξακολουθούσε να προοδεύει αν η Ρωσική Αυτοκρατορία δεν έμπαινε στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Συνεπώς η άνοδος σε ένα επίπεδο σύγχρονου προηγμένου καπιταλισμού θεωρούνταν απολύτως εφικτή [15]. Υπήρξε επίσης, έως έναν βαθμό, υποστήριξη της πολιτικής του τσαρισμού. Ο Νικόλαος Β΄, που περιφρονήθηκε και μισηθήκε στην εποχή του, πρόσφατα έχει περιγραφεί ως ευφυής, ευέλικτος ηγέτης [178]· και ορισμένοι Δυτικοί και Ρώσοι ιστορικοί υποστήριξαν ότι η ανατροπή της μοναρχίας των Ρομανόφ ήταν, από πατριωτική άποψη, το αποτέλεσμα μιας προδοσίας απ' όλες τις πολιτικές ομάδες – όχι μόνο από τους Μπολσεβίκους του Λένιν αλλά και από άλλους σοσιαλιστές, όπως επίσης και από φιλελεύθερους και συντηρητικούς [37]. Επιπλέον, έχει υποστηριχτεί με έμφαση ότι οι διπλωματικές συγκρούσεις μεταξύ της Ρωσίας και των ξένων αντιπάλων της πριν το 1914 δεν ήταν προδιαγεγραμμένο ότι θα κατέληγαν σε πολεμική σύγκρουση [22]. Τα πράγματα θα μπορούσαν να είχαν εξελιχτεί διαφορετικά. Συγγραφείς με αυτή την αντίληψη καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η Ρωσική Αυτοκρατορία ήταν αρκετά ισχυρή, πολιτικά και οι-

κονομικά, ώστε να επιβιώσει αν είχε αποφευχθεί ο πόλεμος. Χωρίς πόλεμο λοιπόν, δεν θα είχαμε επανάσταση.

Οι αφηγήσεις αυτές δεν έχουν πείσει τους περισσότερους ερευνητές. Η καθιερωμένη άποψη είναι ότι κάποιας μορφής επανάσταση ήταν, αν όχι αναπόφευκτη, πάντως πάρα πολύ πιθανή. Το καθεστώς των Ρομανόφ έδειχνε σημάδια αδυναμίας από κάθε άποψη. Ο Νικόλαος Β΄ ήταν άκαμπτος και δεν είχε όραμα. Το πολιτικό σύστημα στηριζόταν σε ένα αστυνομικό κράτος και μια αυταρχική διακυβέρνηση [26· 292]. Ολόκληρες κοινωνικές τάξεις, καθώς και ολόκληρες εθνικές και θρησκευτικές ομάδες δυσφορούσαν με την υπάρχουσα κατάσταση. Η φτώχεια είχε εξαπλωθεί και είχε επιδεινωθεί από μια εκβιομηχάνιση που αδιαφορούσε για τις στοιχειώδεις λαϊκές ανάγκες. Η Ρωσική Αυτοκρατορία ήταν μια πυριτιδαποθήκη έτοιμη να εκραγεί.

Εντούτοις, πολλές πρόσφατες ιστορικές εργασίες έχουν επισημάνει τη διόλου ευχάριστη κατάσταση που κληρονόμησε ο Νικόλαος Β΄. Η επιχειρηματολογία τους έχει ως εξής: οι τσάροι διοίκησαν τη μεγαλύτερη σε έκταση αυτοκρατορία στον κόσμο και επομένως είχαν να υπερασπιστούν εξαιρετικά εκτεταμένα σύνορα. Αντίπαλες δυνάμεις εκτείνονταν δυτικά, νότια και ανατολικά των συνόρων. Οι στρατιωτικές απαιτήσεις αποδυνάμωναν τα έσοδα που απέμεναν για κοινωνικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις. Το ίδιο και η ανάγκη να αποτρέπονται οι εξεγέρσεις των χωρικών και να συντηρείται η υπακοή των μη Ρώσων. Το διοικητικό δίκτυο είχε μεγάλα κενά και η αστυνομία ήταν υποστελεχωμένη. Το επικοινωνιακό και το συγκοινωνιακό δίκτυο ήταν ισχνά. Το βιομηχανικό προβάδισμα που είχαν επιτύχει η Βόρεια Αμερική και οι ευρωπαϊκές οικονομίες ήταν μεγάλο και γι-

νόταν διαρκώς μεγαλύτερο [72]. Ταυτόχρονα, το εθνικό αίσθημα των περισσότερων Ρώσων ήταν μεν προσανατολισμένο στον τσάρο και την ορθόδοξη χριστιανική πίστη, όμως η κύρια ταυτότητά τους συνδεόταν με την οικογένεια και το χωριό τους [17]. Δεν υπήρχε κανενός είδους συναίνεση ως προς έναν κοινό εθνικό στόχο και η αντιπάθεια για την ανώτερη και τη μεσαία τάξη ήταν διαδεδομένη και βαθιά. Επίσης, πολλοί διανοούμενοι είχαν αποξενωθεί από το καθεστώς. Υποστηρίζεται πως όλες αυτές οι συνθήκες θα συνιστούσαν ακραία δοκιμασία για τις ικανότητες οποιασδήποτε ρωσικής κυβέρνησης στις αρχές του 20ού αιώνα. Συνεπώς, παρόλο που ο Νικόλαος Β΄ δύσκολα θα χαρακτηριζόταν εξαιρετικός αυτοκράτορας, αυτό που αποδυνάμωσε την άμυνα του καθεστώτος στις επιθέσεις εναντίον του ήταν η υπάρχουσα κατάσταση παρά η προσωπικότητά του. Με την πάροδο του χρόνου, η ανατροπή των Ρομανόφ γινόταν όλο και πιο πιθανή.

Ορισμένοι υποστήριξαν ότι η ορμή της καταιγίδας προερχόταν από τις συσσωρευόμενες κοινωνικές επιπτώσεις της απότομης εκβιομηχάνισης. Αυτή η άποψη δεν πρέπει να υποβαθμιστεί. Η πλειονότητα του πληθυσμού υπέφερε από υλική ανέχεια και κοινωνική αδικία. Υπήρχαν όμως και θετικές όψεις του οικονομικού μετασχηματισμού. Ένα μέρος της εργατικής τάξης και των αγροτών επωφελήθηκε από την επέκταση της βιομηχανίας και του εμπορίου. Επιπλέον, το τσαρικό κράτος δεν ήταν ούτε κατά διάνοια τόσο καταπιεστικό όσο ο μετέπειτα δεσποτισμός του Στάλιν απέναντι στις εθνικές και εθνοτικές μειονότητες. Αρκετοί συγγραφείς έχουν υποστηρίξει ότι ο τσαρισμός έγινε ευάλωτος όχι τόσο από τις καταστροφικές συνέπειες της εκβιομηχάνισης όσο

από τον ασίγαστο δυναμισμό των παραδοσιακών κοινωνικών ομάδων –κοινοότητες χωρικών, θρησκευτικές αιρέσεις, οργανωμένες ομάδες βιομηχανικών εργατών– οι οποίες μισούσαν την πολιτική τάξη και την υπονόμειαν όποτε εμφανιζόταν ευκαιρία. Και πράγματι έτσι συνέβη για ένα διάστημα το 1905-1906 και, αργότερα, με ολέθριες επιπτώσεις τον Φεβρουάριο του 1917 [34].

Η εξήγηση που προτείνεται σε αυτό το κεφάλαιο είναι ότι η Ρωσική Αυτοκρατορία, πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, είχε να αντιμετωπίσει μια διπλή πρόκληση: από τη μια πλευρά τους ασυμβίβαστους οπαδούς της νεωτερικότητας και από την άλλη τους οργισμένους οπαδούς των παλαιών εθίμων. Η αυτοκρατορική τάξη πραγμάτων θα μπορούσε –απλώς θα μπορούσε– να αντιμετωπίσει την κάθε πρόκληση ξεχωριστά, αλλά και οι δυο μαζί δημιούργησαν μια εκρηκτική κατάσταση. Η μοναρχία των Ρομανόφ και η διοίκησή της δεν μπόρεσαν να περιορίσουν και να συμφιλιώσουν τα «νεωτερικά» στοιχεία της κοινωνίας· ούτε μπόρεσαν να επιβάλουν τη βούλησή τους στα παλαιά, παραδοσιακά στοιχεία. Έχαναν με σταθερό ρυθμό και στις δύο αντιπαραθέσεις. Επιπλέον, οι ποικίλες αδυναμίες της Αυτοκρατορίας –πολιτικές, οικονομικές, εθνοτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές– συνδέονταν στενά μεταξύ τους και ήταν συστημικές. Για να το διατυπώσουμε με μια αναλογία: Η Αυτοκρατορία, όπως αναπτυσσόταν μέχρι το 1914, ήταν ασφαλώς ένα ευαίσθητο φυτό· δεν ήταν όμως οριστικά καταδικασμένο στην ολοκληρωτική εκρίζωση που του επιφύλαξε η επανάσταση του 1917. Το γεγονός που επέτρεψε αυτή την επανάσταση ήταν η παρατεταμένη, διαλυτική, εξοντωτική σύγκρουση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αν

δεν γινόταν ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, δεν θα γινόταν η Οκτωβριανή Επανάσταση. Του Λένιν και των Μπολσεβίκων τούς δόθηκε σαν δώρο μια επαναστατική ευκαιρία που ενδεχομένως ουδέποτε θα είχαν δημιουργήσει οι ίδιοι για τον εαυτό τους.

[i] Η Αγία Πετρούπολη και ο κόσμος το 1900

Ας επιστρέψουμε στο 1900. Πολλοί παρατηρητές της εποχής εκείνης θεωρούσαν αυτονόητο ότι η απομάκρυνση του Νικολάου Β΄ από την εξουσία θα έλυσε όλα τα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα της χώρας. Όμως τα προβλήματα δεν μπορούσαν να ξεπεραστούν με την αλλαγή του καθεστώτος και μόνο. Βλέποντάς τον από την Αγία Πετρούπολη, ο κόσμος έξω από τα σύνορα της Αυτοκρατορίας δεν είχε φανεί ποτέ πιο απειλητικός. Η ειρήνη στην Ευρώπη ήταν εύθραυστη. Δύο μεγάλες δυνάμεις, η Γαλλία και η Πρωσία, είχαν εμπλακεί σε πόλεμο το 1870. Η Γερμανία, μετά την ενοποίησή της υπό πρωσική ηγεσία το ίδιο έτος, δέσποζε στην πολιτική και στο εμπόριο των κεντρικών περιοχών της ηπείρου και η σύμμαχός της, η Αυστροουγγαρία, αγωνιζόταν να επεκτείνει την επιρροή της στα Βαλκάνια. Η αναζήτηση ασφάλειας ενθάρρυνε τη Ρωσία να υπογράψει συνθήκη με τη Γαλλία το 1894 ως αντίβαρο στην αυξανόμενη γερμανική ισχύ στην Ευρώπη. Αλλά η Γερμανία συνιστούσε επίσης πρόκληση τόσο για την Περσία όσο και για την Εγγύς Ανατολή, ιδιαίτερα μετά την υπογραφή εμπορικών και στρατιωτικών συνθηκών μεταξύ Γερμανίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι διπλωματικές κρίσεις έκαναν ξανά την εμφάνισή τους. Ταυτόχρονα,

στην Άπω Ανατολή, η Ιαπωνία είχε πετύχει μια ταχεία εκβιομηχάνιση και είχε εξελιχτεί σε περιφερειακό αντίπαλο της Ρωσίας. Ήταν η εποχή της ιμπεριαλιστικής μεγέθυνσης. Η μεγαλύτερη λεία ήταν η Κίνα, και η Ρωσία απέσπασε τη συναίνεση ότι η βόρεια Κίνα ανήκε στη σφαίρα επιρροής της. Ο ρωσικός ιμπεριαλισμός είχε μακρά ιστορία. Ουκρανικά, σιβηρικά, βαλτικά, πολωνικά και καυκάσια εδάφη είχαν κατακτηθεί. Μέχρι και τη δεκαετία του 1870, ο στρατός αναλάμβανε να υποτάξει περιοχές στην Κεντρική Ασία· και με την Οθωμανική Αυτοκρατορία στα πρόθυρα της διάλυσης, οι υπουργοί στην Αγία Πετρούπολη φιλοδοξούσαν να πάρουν τα Στενά των Δαρδανελίων.

Επρόκειτο για μια επικίνδυνα ρευστή κατάσταση. Οι εντάσεις μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων αυξάνονταν και δεν υπήρχαν περιθώρια για εφησυχασμό. Οποιαδήποτε κυβέρνηση στη Ρωσία ήθελε να αποτρέψει την επιβολή ξένης κυριαρχίας ή ακόμα και τον διαμελισμό των ρωσικών εδαφών, έπρεπε να προωθήσει το είδος του οικονομικού και πολιτιστικού μετασχηματισμού που είχε χαρίσει διεθνή επιτυχία στη Βρετανία, τη Γαλλία, τη Γερμανία και τις ΗΠΑ. Η χρήση του ατμού και, αργότερα, του ηλεκτρισμού στα εργοστάσια είχαν μετασχηματίσει ολόκληρες οικονομίες. Οι ένοπλες δυνάμεις των εκβιομηχανισμένων χωρών απέκτησαν ένα τεράστιο τεχνικό πλεονέκτημα και τα εκπαιδευτικά συστήματά τους παρείχαν τις διανοητικές δεξιότητες που είχαν γίνει πλέον απαραίτητες για κάθε δραστηριότητα. Το ρωσικό καθεστώς, που είχε αναλάβει το πρόγραμμα εκσυγχρονισμού της χώρας με καθυστέρηση ως προς τους ανταγωνιστές του, πιεζόταν πολύ πιο έντονα να το ολοκληρώσει. Το πρόβλημα δεν ήταν καινοφανές. Το είχαν αντιμετώπισει